

Faiq Ələkbərli

AMEA Fəlsəfə
İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru

VI Yazı

"Tarixi-coğrafi Azərbaycan" əhalisinin böyük çoxluğu türk olmasına baxmayaraq, çar Rusiyası ideoloqlarının və ingilis dəstəklili irançı ideoloqlarının sayəsində müxtəlif adlarla adlandırılmağa başlanmışdı. Şübhəsiz, belə bir durumda qzeyli-güneyli Azərbaycan türklərinin vahid ulus olaraq həm Qacarlar dövlətinin qurucusu və sahibi olaraq ingilis-rus dəstəklili irançılara, buna paralel də olaraq dünyanın jandarmı olmağı bacarmış çar Rusiyasına qarşı mücadilə aparmaları çox çətin idi. Məhz belə bir şəraitdə ən doğru yol "tarixi-coğrafi Azərbaycan"la Türklüyün, Turanlılığın bütünlüyündən çıxış etmək idi ki, bunun mühüm cizgilərini 19-cu əsrin sonu, 20-ci əsrin əvvəllərində Əli bəy Hüseynzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Əbdülxaliq Cənnəti, Ö.F.Nemanzadə, M.Hadi, Hüseyn Cavid kimi milli ziyalılarımız ortaya qoymuş, daha sonra Ə.Ağaoğlu, M.Ə.Rəsulzadə, N.Yusifbəyli, Əmin Abid, M.B.Məhəmmədzadə və başqaları da bu yolun ən qızgın tərəfdarları olmuşdur.

XIX-XX əsrlərin qovşağında M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Ağaoğlu və başqa aydınlarımızla müqayisədə "İran", "İranlılıq" ideolojisinin əsil mahiyyətini vaxtında anlayan və ona qarşı Türkcülük, Turançılıq ideyalarını irəli sürən Əli bəy Hüseynzadə olmuşdu. Hələ, XIX əsrin sonlarında qələm aldığı bir şeirində o, yazırdı:

Sizlərsiz ey qövmi-macar,
bizlərə ixvan,
Əcdadımızın müstərəkən
mənsəyi Turan!

Bir dindəyiz biz, həpimiz
haqperəstan;
Mümkünmü bizi ayırsın incil
ilə Quran?.

Turani ləqəbiylə yazılar, şeirlər yazan Hüseynzadənin "Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir" (1905) əsəri bizcə, Turançılığa, Türk-Turan mədəniyyətinə giriş olmaqla yanaşı, Azərbaycan türklərinin Turan daxilində mühüm yer tutduğunu ifadə etmişdir. Çünki bu əsərdə "əcdadımızın müstərək mənsəyi Turan"a işiq tutulmağa cəhd göstərilir ki, burada da Azərbaycan türklərinin Türk-Turanlı olduqlarını və Azərbaycan türkcəsinin də Turan dil ailəsinə aid Türk dilindən başqa bir dil olmadığını açıq şəkildə ifadə etmişdir.

Ə.Hüseynzadəyə görə bu gün türklərin, o cümlədən Azərbaycan türklərinin Yaz bayramında təbiət ünsürləri (od, su, torpaq və hava) ilə bağlı keçirdiyi mərasimlərin

kökü, mənsəyi də irançı zərdüştiliklə deyil Türklərə aid şamanizmə, tanrıçılığa gedib çıxır.¹ Ə.Hüseynzadə yazırdı ki, İslam istisna olmaqla türklərin əksəriyyəti başqa dinlərə ciddi şəkildə meyil və istedad göstərməmiş, göstərən isə öz etnik mənşələrini belə unutmuşlar. Ancaq İslam dininə tapınmış Türklər həm müsəlman aləminin mühüm bir istinadgahına çevrilmiş, həm də öz tayfa və milliyətlərini qoruyub saxlamışlar. Buna birinci səbəb ərəblər kimi türklərin də böyük bir millət olub, eyni zamanda Ərəbistanından uzaq yaşamaları göstərilərsə də, əsas ikinci səbəbdir ki, türklərin dilinin əsasını Turan (Ural-Altay) dil ailəsi, ərəblərin di-

bilgini tanınmış Türk alimi Şəmsəddin Saminin «Qamusı-Elam» əsərindən götürmüşdür. Ş.Samiyə görə Zərdüşt brəhmənlərin dinindən ayrılıb yeni məzhəb icad etdiyindən, vətəninə uzaqlaşdırılmış və o, İrana gəlmiş şah Gəştəsb tərəfindən himayə olunmuşdur. İranda yaşayan Zərdüşt qədim hind əsətlərini («Cəmşid», «Zöhhak», «Firudin» və b.) iranlılara öyrətmiş, bu əsətlər Zərdüştün tarixi kitabı «Zənd Avesta»da da əks olunmuşdur. 4 Deməli, Ş.Sami kimi Ə.Hüseynzadə də zərdüştiliyi birmənalı şəkildə Hind-İran, Hind-Avropa mədəniyyətinə aid etmişdir.

Doğrudur, o da, digər Türk aydınları kimi qavram olaraq bu ö-

lalmaz. "Füyuzat"ın tutduğu yol türklük, müsəlmanlıq və avropalılıqdır. Türk hissiyyəti ilə mütəhəssis, İslam dini ilə mütədəyyin və Avropa mədəniyyəti-hazirəsilə mütəməddin olmaqdır. Yoxsa farslaşmaq, Zərdüştün sönmüş mədəniyyəti ilə mədəniləşmək deyildir. Şəhərimizdə farsı lisanında çıxaraq üstü örtülü bir Şərq bürokratiyası qoxusu nəşr edən "Həqiqi" məcmuəsi "Həblülmətin" cəridəyi-mötəbərəsindən ibarət almalı idi, anlamalı idi ki, farslığın, fars lisanının, fars əfkarının meydana-ictahidi İranın cənubi ilə, Belucistan və Hindistandır, yoxsa Azərbaycan, Qafqaz, Rusiya və ələlümum Baykal gölündən Afrika səhrayı-kəbirinə qədər im-

çünki türklərin öz yolu vardır.⁶ "Atəşi-Zərdüştü heç bir vaxt təqdis etməyəcəyiz. Biz Zərdüştə Budda və Konfusi ilə bərabər ancaq hörmət edə bilərik" ⁷ deyən Hüseynzadə şübhəli məzhəbinin də "İran"ın, fars mədəniyyətinin adına çıxılmasına qəti etiraz edirdi. *O, yazır: "Şimdi, şia məzhəbini burada zikr etməməkdən istidlal edə bilərik ki, onu İran ixtiraatından ədd ediyorsan! Lakin yanılıyorsan, zikr etdiyən dörd məzhəb ixtiraatdan mədud olmu-yacağı kimi, şübhəli də nə ixtiradır və nə də İran ixtirasıdır. Haqq bildiyimiz bu beş məzhəbin beşi də islamiyyətin ibtidayi –zühuruna qərib zamanlarda ya çox az sonra övsuq və o vaxt əldə bulunan*

Qacarlar dövlətində ikili ideoloji mübarizə: Turançılıq və Ariyançılıq

lini isə Sami dil ailəsi təşkil edir.² Deməli, Hüseynzadə birmənalı şəkildə Turanın Hind-Avropa və Samilərlə yanaşı, böyük bir əzəmətə malik olmasını ifadə etmişdir.

Beləliklə, Azərbaycan türkləriylə "İran" farslarının adət-ənənələri arasındakı fərqləri də otaya qoyan Turançılığın ideoloqu bildi-

kədən bəhs edərək Qacarlar, Əfşarlar, Səfəvilər, Səlcuqlarla yanaşı, onlara adekvat olaraq "İran", "İran milləti", "İranlı", "İran tarixi" anlayışlarından da istifadə etmişdir. Həmin dövrün təbliğatının nəticəsi olaraq, digər aydınlarımız kimi bu anlayışlardan istifadə edən Turançılığın ideoloqu, eyni zamanda bir Türk aydını ola-

lıq edən Türk ələmi-müəzzəmi deyildir".⁵

Birincisi, Hüseynzadənin bu fikirlərindən belə bir nəticə çıxartmaq olar ki, Türklərin, Türk aydınlarının "İran"ı olan sevgisi "İran"ın şimalının türk-müsəlman, cənubunun (farsdillilərin) isə müsəlman olmasına görədir. Əgər farsdillilər nə zamansa müsəlmanlıq-

mənbələrə istinadən ictihad tərifi ilə təşəkkül etmiş məzhəblərdir. Ona görə də, ixtira deyil, ictihaddır!"⁸

İkincisi, Hüseynzadə farslara xəbərdarlıq edirdi ki, "İran" əsasən iki hissədən ibarətdir, onun da yalnız cənubunda farslıq, fars dili, fars mədəniyyəti hakimdir. "İran"ın şimalında, o cümlədən Azərbaycanda, Xorasanda isə türklük, Türk dili, Türk mədəniyyəti mövcuddur ki, bu da, Baykaldan başlayıb Afrika səhralarına qədər geniş bir ərazidə hökm sürən Türk ələminin (Turanın) ayrılmaz bir hissəsidir. Bizcə, Hüseynzadənin bu fikirlərində "ortağ yurd" məsələsi baxımından türklərlə farslar arasında bərabərlik işarəsi qoyulmaqla yanaşı, sonunculara hədlərini aşmaması tövsiyyə olunurdu. Başqa sözlə, "İran" adlandırılan bu ölkəyə farslardan bəlkə də çox Türklərin haqları olduğunu, eyni zamanda hər iki millətin öz dilinin və mədəniyyətinin olması da xüsusilə vurğulanırdı.

Bütün bunları nəzərə alaraq deyə bilərik ki, Qacarlar süquta uğrayana qədər "İran" nə qədər farslara aid idisə, Turan da bir o qədər türklərin idi. Üstəlik, ötən min il ərzində də Türklər yalnız Turan da deyil, farsdillilərin yaşadığı "İran"da da hakim qüvvə idilər. Artıq burada dövlət dili, rəsmi yazı nə qədər önəmli olursa olsun, bütün hallarda idarə etmə Türklərin əlində olmuşdu. Bir Türk sülaləsi zamanı gələndə digər Türk sülaləsini devirərək Turanda və "İran"da hakim olurdu. Bunu, artıq Türk olmayan bütün millətlər, etnoslar o cümlədən farsdillilər də təbii bir hal kimi qəbul etmişdilər.

Ə.Turaninin Turançılıq məfkurəsi Azərbaycanda türkləri arasında geniş əks-səda doğurmuşdur. Belə ki, Əhməd bəy Ağaoğlu, Əbdülxaliq Cənnəti, Mirzə Ələkbər Sabir, Abdulla Şaiq, Yusif Ziya Talibzadə, Əlabbas Müznib, Məhəmməd Hadi, H.Cavid, Ə.Cavid, C.Cabbarlı, Y.V.Çəmənşaminli, Ümgülsüm, Məmməd Həsən Vəliyev, M.Ə.Rəsulzadə və başqaları birmənalı şəkildə Turançılıq məfkurəsindən çıxış ediblər. Sadəcə, Azərbaycan Turançılığının bir qismi (Ə.Cənnəti, A.Şaiq, Ə.Cavid, H.Cavid və b.) Turançılıq bədi, digər qismi (Ə.Ağaoğlu, Ə.Müznib, M.Ə.Rəsulzadə və b.) isə elmi formada əks etdimişlər.

Bütün bunları nəzərə alaraq deyə bilərik ki, Qacarlar süquta uğrayana qədər "İran" nə qədər farslara aid idisə, Turan da bir o qədər türklərin idi. Üstəlik, ötən min il ərzində də Türklər yalnız Turan da deyil, farsdillilərin yaşadığı "İran"da da hakim qüvvə idilər. Artıq burada dövlət dili, rəsmi yazı nə qədər önəmli olursa olsun, bütün hallarda idarə etmə Türklərin əlində olmuşdu. Bir Türk sülaləsi zamanı gələndə digər Türk sülaləsini devirərək Turanda və "İran"da hakim olurdu. Bunu, artıq Türk olmayan bütün millətlər, etnoslar o cümlədən farsdillilər də təbii bir hal kimi qəbul etmişdilər

ridi ki, Qacarlar dövlətində yaşayan türklərin böyük qismi də məhz Turana bağlı Azərbaycan türkləridir. Əli bəy Hüseynzadə «Füyuzat» jurnalında İran və Turan məsələsinə aydınlıq gətirmək üçün yazırdı ki, Firdovsinin «Şahnamə»də İranın tarixi və İrani idarə edən sülalələrlə bağlı bəhs etdiyi əfsanələr qədim hind hekayələrindən götürülmüşdür: «Bu hekayələrin nəhayət, Hindistandan uzaqlaşdırılan Zərdüşt tərəfindən İrana gətirildiyi zənn olunuyor. Çünki Pişdadiyan əsətiri hökmdarlarının adları daha əvvəl qədim hind tarixində keçiyor».³ Qeyd edək ki, Ə.Hüseynzadə bu

raq "İran"ı, "İran millət"inə olan sevgisinə aydınlıq gətirməyə çalışmışdır: "Bizim kimi ümum sair türklərin İrana olan məhəbbəti İranın şimalən həm türk, həm müsəlman, cənubən də ancaq müsəlman bulunduğu üçündür, yoxsa sadəcə farslıq üçün deyildir. İrani farsları ilə bərabər bədən-ümumi İslamda bir üzv bulunduqca bizim ona riayətimiz bir kamaldır. Lakin farslar İrani özləri ilə bərabər vücuti-İslamdan ayrı bir şey hesab etməyə və məzahibi-islamiyyənin heç birinə qənaət etməyərək, yenidən Zərdüştü "təqdis" və mədəniyyətini əhyaya qalxışdıqca bizim onlarla heç bir əlaqəmiz

dan imtina edərək zərdüştlüyə dönərlərsə, türklər birmənalı şəkildə onlardan ayrılacaqlar. Başqa sözlə, Hüseynzadə "İran mədəniyyəti" adı altında zərdüştlük maskasına bürünmüş fars şovinistlərinə demək istəyirdi ki, farslarla türkləri bir arada tutan "ortağ vətən" ya da fars mədəniyyət, fars dini (zərdüştlük), fars dili deyil, İslam dini və İslam mədəniyyətidir. Əgər farslar türklərlə onları birləşdirən əsas bağdan – İslam dini və İslam mədəniyyətindən uzaqlaşsın fars dininə (Zərdüştlüyə), fars mədəniyyətinə üz tutmaq niyyətindədirlərsə Türklər onların yoluyla getməyəcəkdirlər,